

NOVI RADOVI IZ ĆIRILSKE EPIGRAFIJE I PALEOGRAFIJE

Posljednjih godina objelodanjeno je više radova iz područja ćirilske paleografije i epigrafije, što govori o prilično živom interesu za problematiku ovih pomoćnih disciplina. Premda studij ćirilske epigrafije i paleografije na južnoslavenskom području ima već izvjesnu tradiciju, ipak su mnoga pitanja ostala neriješena ili nedovoljno objašnjena, pa ni do danas nemamo sustavnog pregleda razvoja ćirilskog pisma na našem području. Radovi, koje ćemo ovdje prikazati, vrijedan su prinos studiju ćirilske paleografije i epigrafije.

I. M. Vege, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I (Sarajevo 1962), II (Sarajevo 1964)

Osim studija i rasprava, južnoslavenskoj ćirilskoj paleografiji i epigrafiji nedostaju i dobri faksimilijari, u kojima bi građa bila stručno objelodanjena. Faksimili, koji su razbacani po različitim časopisima i izdanjima, često su tehnički loši i neprecizni. To vrijedi i za srednjovjekovne bosansko-hercegovačke kamene natpise. U svim godištima »Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu«, od njegove pojave 1889 pa dalje (najviše zaslugom Ć. Truhelke), a i u drugim časopisima, objelodanjeno je mnogo bosanskih ćirilskih natpisa, ali — u skladu s tadašnjim tehničkim mogućnostima — faksimili su uglavnom nepouzđani: to su ili neprecizni crteži natpisa, koje je nemoguće upotrijebiti pri epigrafskoj analizi, jer natpisima oduzimaju morfološke osobitosti¹ ili tehnički nesavršeni gipsani odlijevi.

Već odavno nametnuta potreba izdavanja faksimilijara bosansko-hercegovačkih natpisa realizirana je pojavom ovog Zbornika u izdanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Prethodio mu je dugogodišnji rad na terenu jedne stručne ekipe pod vodstvom M. Vege, te više epigrafskih rasprava o spomenicima.² Zbornik treba da obuhvati sve dosad poznate srednjovjekovne, ćirilske i latinske, natpise na području Bosne i Hercegovine u razdoblju od ranog srednjeg vijeka do XVI stoljeća. Pri ediranju natpisa nije upotrijebljen kronološki nego teritorijalni princip, pa su u prva dva sveska Zbornika objelodanjeni ćirilski natpisi iz zapadne, južne i dijelova sjeverne i srednje Hercegovine. Osobito su vrijedni faksimili natpisa; uglavnom su to, zbog oštećenosti spomenika, fotografije gipsanih odlijeva. Uz faksimil je dodana transliteracija, transkripcija, prijevod na francuski jezik i literatura o svakom natpisu, što omogućava epigrafsku, jezičnu i povijesnu analizu.

Premda će biti moguće izvršiti temeljitu analizu bosansko-hercegovačkih ćirilskih natpisa tek kad čitav Zbornik izađe, ipak se već sada može, na temelju prva

¹ Na primjer važan natpis iz Donje Drežnice (Zbornik I, str. 32—33, br. 15) tako je precrtan u Glasniku Zemaljskog muzeja I, 1889, knj. III, 23 i IV, 75, da je izgubio sve svoje morfološke osobine. Slično je i s poznatim natpisom Vignja Miloševića iz Kočerina (Zbornik I, str. 12—13, br. 1): njegov sasvim loš crtež iz GZM III, 1891, knj. I, 86 prenesen je u Napretkovu Poviest Bosne i Hercegovine (str. 368), pa čak i u najnoviju Istoriju Bosne od S. Ćirkovića, Beograd 1964 (str. 182); osim što je taj crtež kočerinskog natpisa epigrafski neupotrebljiv, ima i nekoliko stvarnih pogrešaka.

² M. Vege, Humačka ploča (GZM XI, 1956, Arh., 41—58); isti, Ćirilski natpisi iz Hercegovine. (GZM XIII, 1958, Arh., 169—77); isti, Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Bročno u Hercegovini (GZM XIV, 1959, Arh., 221—37); isti, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (GZM XV—XVI, 1960—61, Arh., 259—86 i GZM XVII, 1962, Arh., 192—243). Autor je u tim raspravama podvrgao reviziji, nakon temeljite paleografske i jezične analize, mnoga ranija netačna čitanja natpisa. Pri datiranju — budući da morfološka analiza ne omogućuje preciznije datiranje natpisa — poslužio se povijesnim podacima i likovnim elementima na spomenicima.

dva sveska Zbornika, upozoriti na neka paleografska obilježja ćirilskih natpisa u Hercegovini.

Najstariji ćirilski natpis, objelodanjen u Zborniku, je Humačka ploča, koju V. datira X ili XI st., pa bi to bio najstariji ćirilski natpis s područja Bosne i Hercegovine. Većina od 118 objelodanjenih natpisa u I i II sv. pripada razdoblju XIV—XVI st. (108); najviše ih je iz XV st. (62).

S obzirom na pitanje naziva za ćirilsko pismo bosansko-hercegovačkih natpisa mislim da je najprikladniji: bosanska lapidarna ćirilica. To je ćirilsko pismo kamenih natpisa, koje je na području srednjovjekovne Bosne, u razdoblju, od XIV—XVI st., dobilo određena morfološka i grafijska obilježja, srodna obilježjima ostalih vrsta ćirilice na zapadnom području njezina razvoja. Naziv ćirilica natpisa (lapidarna ćirilica) je nedovoljan, pa izrazom »bosanski« treba upozoriti na morfološke i grafijske, donekle i jezične, specifičnosti tog područja, dok je prilično proširen i u literaturi nedovoljno preciziran naziv »bosančica« bolje upotrebljavati samo za ćirilsku minuskulu u ispravama XVI—XIX stoljeća. Dakako, ovi nazivi su isključivo paleografski, s ciljem da se olakša paleografski studij pojedinih vrsta jedinstvenog ćirilskog pisma na južnoslavenskom području i ne treba im davati nikakvo drugo značenje.

Već je Rešetar 1933, ispravljajući Truhelkino mišljenje, konstatirao da je bosanska lapidarna ćirilica nastala pod utjecajem pisma isprava.³ Natpisi, objelodanjeni u ova dva sveska Zbornika, sadrže obilnu građu u prilog toj tvrdnji. Ipak je određivanje tipova pisma (majuskula, minuskula) kod lapidarne ćirilice nešto teže, jer se paleografski kriteriji, koji vrijede za pismo isprava, moraju upotrebljavati veoma oprezno. Samo manji broj objelodanjenih natpisa je izrazito majuskulan. Za većinu možemo reći da su majuskulni, ali je minuskulno podrijetlo očito: u stvari je to ćirilaska minuskula, koja je prenošenjem na kamen dobila osobit, najčešće nekaligrafski, majuskulni izgled.

Velik broj natpisa ima nekaligrafski izgled, što govori da su ih urezivali primitivni, često i nepismeni, »kovači«. Zbog toga što su ih urezivali pučki majstori, natpisi su pisani jednostavnim, čistim narodnim jezikom (natpisi XV—XVI st. iz zapadne Hercegovine pisani su uglavnom ikavskom štokavštinom, dok su oni iz južne Hercegovine ijekavsko štokavski). Zbog toga je i grafija natpisa jednostavna: za razliku od suvremenih bosanskih i humskih isprava, natpisi gotovo ne poznaju ligaturna slova **ѣ**⁴ i **ѥ**⁵, dok je **Ю** češće. Slovo **Ѣ** se pretežno upotrebljava, mjesto **ѣ**, za označavanje skupine ja, rjeđe za glas j, te za glas ě, što je u skladu s grafijom zapadnoga ćirilskog područja.

S paleografskog stanovišta je najzanimljivije utvrđivanje utjecaja pisma isprava na bosansku lapidarnu ćirilicu XIII—XV stoljeća. Pažljivom analizom moguće je pratiti taj paleografsko-epigrafski odnos već od prve polovice XIII st. (skupina ćirilskih natpisa iz XII st. zasebna je cjelina).

Iz XIII st. objelodanjen je u prva dva sveska Zbornika samo jedan natpis: iz Vidoštaka kod Stoca, datiran god. 1231, koji je izvrstan primjer utjecaja pisma isprava na lapidarnu ćirilicu.⁶ Pisan je karakterističnim ustavom suvremenih humskih

³ M. Rešetar, Dubrovački zbornik od god. 1520, Posebna izdanja SKA 100, Beograd 1933, 123—24.

⁴ U I i II sv. Zbornika dolazi na svega tri natpisa: Hodovo (br. 52), Vidošćak kod Stoca (53) i Veličani (102).

⁵ Samo jednom na natpisu iz Veličana (102).

⁶ Zbornik II, str. 10—11, br. 53.

isprava i pokazuje veliku sličnost s ispravom humskoga kneza Andrije (prije 1235).⁷ To je humski ustav, s osobitim, izduženim slovima, koji vuče podrijetlo od knjižnog ustava Mirosavljeva evanđelja iz druge polovice XII stoljeća. Taj veoma lijepo oblikovani ustav visokih i uskih slova prelazi i u isprave, zadržavajući morfološku osobitost: nalazimo ga u potpisu na ugovoru kneza Miroslava s Dubrovnikom iz god. 1190⁸ i u spomenutoj ispravi humskog kneza Andrije (prije 1235), kao i u drugoj Andrijinoj ispravi Dubrovniku (između 1247—49).⁹

Na natpisu iz Vidoštaka nalazimo lapidarnu varijantu humskog ustava. Pismo je — kao i u spomenutim ispravama — strogo majuskulno; slova se zadržavaju unutar srednjeg prostora i ne prelaze u donji ili gornji prostor. Slovo A s okomitim stablom i spušenom, izduženom petljom, slovo B s odvojenim sitnim petljama, a i slova Б, Д, З, i T imaju isti oblik kao i u Andrijinoj ispravi (prije 1235). Srodnost pokazuju i brojne ligature slova A: AB, AB, AII, AP.

Veoma je zanimljiva nešto brojnija skupina natpisa iz XIV st.: morfološki su srodni suvremenim bosanskim ispravama. To su natpisi iz Donje Drežnice, Vranjeva Sela i Veličana.¹⁰

Natpis »gospoje Kataline« iz Vranjeva Sela (datiran: poslije 1349) morfološki je srodan bosanskim ispravama iz sredine XIV st. (kormendskim).¹¹ Iako je natpis fragmentaran, pa nedostaju sva slova za usporedbu, ipak je očito da je to ćirilski majuskula, morfološki srodna onoj koju piše na primjer dijak Dražeslav, iako je na kamenu njezin duktus oštiji i uglatiji: osobito su slična slova: A, B, Д, Ј, M, T (A, Д, Ј, M s karakterističnim vodoravnim crticama na vrhovima slova). Natpis vojvode Masna iz Donje Drežnice, koji se prema povijesnim podacima na njemu može datirati 1355—57, nije tako pravilno i vješto oblikovan, kao natpis iz Vranjeva Sela, ali je njegova morfološka srodnost s majuskulnim bosanskim ispravama iz sredine XIV st. očita. To se u prvom redu odnosi na slova A, B, B, Ж i P. Njihovi su oblici na natpisu prilično rustični i naglašeno uglati, ali su to ista slova — A sa spušenom petljom, koja počinje od vrha okomita stabla i zauzima čitav srednji prostor, B s petljom, sastavljenom iz luka i vodoravna poteza, zatim tropezno i četveropetezno P i majuskulno T — kakva nalazimo i u suvremenim bosanskim ispravama (slovo Ж je oblikovao veoma slično, kao u ispravama bana Stjepana II Kotromanića, koje je pisao dijak Priboje¹²).

Važan je i natpis Polihranije Čihorić iz Veličana (datiran: »za kralja Tvrtka« tj. 1377—91). I to je čista majuskula, ali nešto obilje i nemarnije oblikovana od one na spomenutim natpisima; morfološka veza s majuskulnim bosanskim ispravama je lako uočljiva, osobito na slovima A, B, Д, З, P i T. Slovo Ж je izrazito majuskulno, slično slovu Ж na natpisu iz Donje Drežnice i u bosanskim majuskulnim ispravama XIV stoljeća. Slovo Ж s bosanskih natpisa, sastavljeno u različitim varijantama od prekrizanih štapića, karakteristično za XV i XVI st., pojavljuje se na prijelazu XIV u XV stoljeće. Natpis iz Veličana je osobito važan zbog toga, što ga možemo sigurno datirati posljednjom četvrtinom XIV st., pa čini kronološku

⁷ Original u Državnom arhivu u Dubrovniku, bečki popis ćirilskih isprava, br. 987; usp. Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I/1, Beograd—Sr. Karlovci 1929, br. 7.

⁸ Faksimil kod Stojanovića, n. dj., Tabla III.

⁹ Original u DA u Dubrovniku, bečki popis ćirilskih isprava, br. 988; usp. Stojan., n. dj., br. 8.

¹⁰ Zbornik I, str. 32—33, br. 15; str. 44—45, br. 25; Zbornik II, str. 48—49, br. 102.

¹¹ Lj. Thallóczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva, GZM XVIII, 1906, sl. 7—10.

¹² Thallóczy, n. dj., sl. 1 i 2.

okosnicu za razdoblje prijelaza XIV u XV st., kad pomalo nestaju neka majuskulna slova i pojavljuju se minuskulna (kao B, K, N, T). Dakako, kod ćirilskih natpisa potrebno je veoma oprezno datirati i paleografsku analizu upotpunjavati jezičnom, povijesnom i likovnom, jer su česti i razumljivi slučajevi morfoloških retardacija na bosanskim natpisima i to upravo onih slova, koja u XV st. sve više postaju minuskulna. Na temelju analize natpisa XIV st. može se konstatirati da su minuskulno, četvrtasto B, zatim minuskulni oblici slova K, N, T na bosanskim natpisima tipični za XV st., što je već važan kronološki element. U vrijeme postanka izrazito majuskulna natpisa iz Veličana u bosanskoj kancelariji piše se već diplomatskom minuskulom, ali minuskulni oblici prodiru u natpise nešto kasnije.

Neki natpisi, koji su u Zborniku opravdano datirani XIV—XV st., iako po svom općem izgledu ne pripadaju skupini spomenutih natpisa XIV st., ipak sadrže neka slova, koja imaju oblik iz XIV stoljeća. To su natpisi iz prijelaznog razdoblja između natpisa XIII i XIV st., u kojima su natpisi izrazito majuskulni, i XV st., kad natpisi dobivaju mnoga minuskulna obilježja. Tako na primjer natpis iz Podgradinja¹³ ima izrazito majuskulna slova B, Д, Ј: slovo Д, s karakterističnim velikim petljama na krajevima temeljne vodoravne crte, nastalo je pod utjecajem slova Д iz majuskulnih bosanskih isprava XIV st.¹⁴, dok slovo Ј još zadržalo kratku vodoravnu crticu na svom vrhu. Slovo T ima prijelazni oblik: ušice se još nisu produžile do osnovne crte.

Na natpisu iz Milavića (datiran 1391—1404)¹⁵ slovo Ј još više liči slovu Д iz bosanskih isprava: mjesto kružića ima sitne trokute na krajevima vodoravne crte.

Najveći broj natpisa iz ova dva sveska Zbornika potječe iz XV stoljeća. Pripadaju mu natpisi na srednjovjekovnim nekropolama u Opličićima, Radimlji, Bošnjunima, Premilovu Polju, zatim natpisi iz Ljutog Dola i Vlahovića. Ako izuzmemo izrazito majuskulni natpis Vignja Miloševića iz Kočerina (1410—11)¹⁶, koji sadrži elemente XIV st. (osobito slovo Д s trokutićima na krajevima vodoravne crte i crticom na vrhu, zatim slovo B, s petljom, sastavljenom od dva ravna poteza), natpisi XV st. pokazuju izrazite minuskulne elemente. U bosansko-humskim kancelarijama već od druge polovice XIV st. piše se diplomatskom minuskulom, pa minuskulni oblici prodiru i u lapidarnu ćirilicu. U XV st. definitivno se oblikuje onaj tip ćirilskog pisma natpisa, kojemu najbolje odgovara naziv bosanska lapidarna ćirilica: majuskula s izrazitim minuskulnim elementima. Takav oblik zadržava ona i u XVI stoljeću.

Obilježje ovoj majuskuli — uz slovo ᠋, koje dolazi već i na natpisima XIV st. — daju ova slova: A se sastoji od ravnog stabla s polukružnom, ponekad trokutnom petljom na sredini stabla; B je minuskulno, četvrtasto i s produženim vodoravnim potezima u desno; Д je, uz nekoliko iznimaka, uvijek majuskulno; Ж se sastoji od prekrivenih štapića; K je minuskulno, sastavljeno ili od ravnog stabla i odvojenog oblog drugog poteza ili od dva konsektivna C; N je često minuskulno s kraćim lijevim stablom ili u obliku zavijene crte s uzdignutim desnim stablom;

¹³ Zbornik II, str. 32—33, br. 82.

¹⁴ Thallóczy, n. dj., sl. 7—10. Dijak Dražeslav, dakako, ove petljice ne piše u obliku kružića; mjesto kružića na krajevima vodoravne crte njegova slova Д nalaze se sitni trokuti; na kamenu oni dobivaju nekaliografski, kružni oblik. Gotovo identično slovu Д natpisa XIV st. je slovo Д dijaka Pribisava (Thallóczy, n. dj., sl. 4, osobito posljednja dva retka): na krajevima vodoravne crte ima iste kružiće kao na natpisu.

¹⁵ Zbornik II, str. 40—41, br. 93.

¹⁶ Zbornik I, str. 12—13, br. 1.

T ima minuskulni oblik s tri jednako dugačka kraka; slovo V (č) ima oblik uglate račve (poput latinskog slova V) dok u XIV st. ima oblik čašice na kraćem okomitom potezu.¹⁷

Upravo zbog prisutnosti minuskulnih slova B, K, N i V čini se da natpis iz Čerina,¹⁸ koji je u Zborniku datiran drugom polovicom XIV st., trebalo bi datirati u prvu polovicu XV stoljeća.

Paleografski je osobito zanimljiva skupina natpisa iz XV st., u kojima se — kao refleks minuskule isprava — pojavljuje minuskulno Д.¹⁹ Na kraju imena na natpisu iz Gleđevaca nalazi se neobičan znak, koji Vego čita ako ligaturu **ѡ**, odnosno čitavo ime: ПАИИКО_ѡ.²⁰ Međutim, ovaj znak ni u kom slučaju ne možemo čitati kao **ѡ**, jer nema upravo nikakve sličnosti sa slovom **ѡ**. To je minuskulno Д, čak Д iz diplomatske minuskule, jer se, sudeći po stablu slova a, koje je produženo u gornji i donji prostor, zatim po slovu H, može pretpostaviti da je predložak bio pisan diplomatskom minuskulom. Lijevi produženi potez minuskulnog Д prelazi u laganom luku tek malo u gornji prostor, dok je prečnica savinuta u lijevo.²¹ U suvremenim bosansko-humskim ispravama ima dosta primjera tako zavijene prečnice, tako na primjer: u ispravi Radosava Pavlovića Dubrovniku od 31. XII 1427,²² u ćirliškom pismu Mehmeda Čelebije Dubrovniku,²³ u ugovoru kralja Stjepana Tomaša s trogirskim knezom Nikolom iz 1449²⁴ itd.

Minuskulno Д nalazi se i na sva četiri natpisa iz Premilova Polja. Na natpisu Poznana Bogdanića²⁵ i na natpisu Pavla Radovića²⁶ slovo Д ima lijevi produženi potez lagano savinut u luk. Takvo minuskulno Д dosta je rijetko u bosansko-humskim ispravama XIV i XV stoljeća. Nalazimo ga na primjer u ispravi Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku od 16. VIII 1420.²⁷ U ostalim natpisima iz Premilova Polja²⁸ minuskulno Д ima nešto drugačiji oblik, uobičajen u bosansko-humskim ispravama već od kraja XIV st.: na lijevi produženi, na vrhu lagano zaobljeni, potez dodana je prečnica izvedena u jednom potezu s desnim stablom u obliku brojke 2. Takvo se Д na primjer nalazi u ispravi Pavla Radinovića Dubrovniku

¹⁷ Slovo V (č) poput čašice (**ѡ**) dolazi već i u najstarijim bosanskim ćirliškim ispravama i zadržava se sve do XIV st. u majuskulnim ispravama (usp. körmendske isprave, *Thal-lóczy*, n. dj., sl. 1—2, 6—10). Slovo V u obliku čašice u XIV st. dolazi na primjer na natpisu iz Veličana (Zbornik II, br. 102), a ponekad i u XV st. — takvo **ѡ** piše na primjer kovač Grubač na nekim natpisima iz XV st. u Oplićićima i Boljunima (Zbornik I, br. 34, 37; Zbornik II, br. 64, 67, 68) — iako je za XV st. karakterističnije račvasto V. Podrijetlo račvastog V je minuskulno — pojavljuje se u minuskulnim ispravama od druge polovice XIV stoljeća.

¹⁸ Zbornik I, str. 18—19, br. 5.

¹⁹ Gleđevci (Zbornik II, br. 86), Premilovo Polje (br. 87—90), Ljuti Do (br. 91, 92), Vlahovići (br. 96).

²⁰ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM XVII, 1962, 221.

²¹ Unatoč tome što je znak na kraju imena na ovom natpisu nesumnjivo minuskulno slovo Д, ipak čitanje imena ostaje i dalje otvorenim: lingvistički bi bilo prihvatljivo samo čitati ПАИИКО_ѡ, a takvo ne dolazi u obzir, jer sporni znak nema sličnosti ni s ligaturom **ѡ**, ni s **ѡ**; teško je reći ne radi li se možda o pogrešici klesara.

²² Original u DA u Dubrovniku, bečki popis ćirliških isprava, br. 1064; usp. Stojan., n. dj., br. 604.

²³ Č. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, GZM XXIII, 1911, 13, br. 9, datira ovo pismo: »poslije 1454«; original u DA u Dubrovniku, Acta Turcharum.

²⁴ V. Mošin, Ćirliški rukopisi JA II, Zagreb 1952, 116, sl. 133.

²⁵ Zbornik II, str. 36—7, br. 87.

²⁶ Isto, str. 38—9, br. 88.

²⁷ Original u DA u Dubrovniku, bečki popis ćirliških isprava, br. 1054; usp. Stojan., n. dj., br. 522.

²⁸ Zbornik II, str. 38—9, br. 89, 90.

od 25. III 1397.²⁹ Veoma je slično i minuskulno \mathbb{D} na dvjema natpisima iz Ljutog Dola (XV st.).³⁰

Na natpisu iz Vlahovića³¹ slovo \mathbb{D} ima tačan oblik iz diplomatske minuskule: na lijevi produženi potez dodana je koso postavljena prečnica s desnim, u blagi luk savinutim potezom (tropotezno minuskulno \mathbb{D}), samo što je lijevi produženi potez znatno kraći nego u ispravama. Traženje analogija ovom tipu minuskulnog \mathbb{D} nije potrebno, jer se općenito upotrebljavalo u južnoslavenskoj diplomatskoj minuskuli XIV i XV stoljeća.

Sve ove natpise s minuskulnim \mathbb{D} najbolje je datirati s XV st., kako su — uz izuzetak natpisa iz Premilova Polja,³² koji je datiran: XIV—XV st. — u Zborniku i datirani. Među njima ima razlika: po općem izgledu, natpisi iz Premilova Polja nepravilniji su od natpisa iz Ljutog Dola, a osobito od kaligrafskog natpisa iz Vlahovića. Ali zbog minuskulnog \mathbb{D} , a i zbog minuskulnih oblika slova B, K, N, T, treba ih u cjelini staviti u XV st., a pogotovu nema razloga različito datirati natpise iz Premilova Polja br. 89 i br. 90 Zbornika, kad ih je — kako je i sam Vego tačno upozorio³³ — urezala najvjerojatnije ista ruka. Dakako, preciznija datiranja samo na temelju paleografskih elemenata nisu moguća, i prema općem izgledu moglo bi se natpise iz Premilova Polja datirati i potkraj XIV st. u tom slučaju i br. 89 i br. 90!), ali u usporedbi s natpisima XIV st. (na primjer s natpisima iz Milavića i Veličana), tačnije je datiranje: XV stoljeće.

Natpisi iz XVI st. ne razlikuju se morfološki bitnije od natpisa XV stoljeća. Spomenut ćemo dva zanimljiva natpisa, koja su nastala u crkvenoj sredini: oni se sasvim razlikuju od većine bosansko-hercegovačkih natpisa koji su nastali u pučkoj sredini. Natpis iz Trijebnja,³⁴ datiran god. 1531, pokazuje sva obilježja crkvene ustavne ćirilice, s ligaturama i kraticama, dok natpis iz Ravnoga³⁵ iz god. 1578, pokazuje tip ćirilice u franjevačkim krugovima u Hercegovini. Natpis je pisan skladnom, kvadratičnom majuskulom (utjecaj latinske kvadratične kapitale?), u koju su uklopljena izrazito minuskulna slova A, B, \mathbb{K} , K i N, ali u majuskulnim dimenzijama. Zanimljivo je da slovo B nema ćirilski, već latinski oblik: B, pa i to govori o utjecaju latinice. *Conspectus generalis* ovog natpisa podsjeća na ćirilsko pismo tiskanih knjiga bosanskih franjevaca iz XVII stoljeća.

Pisari, odnosno klesari (»kovači«) većine natpisa jesu anonimni. Ipak neka imena znamo. Četiri natpisa iz Oplićića urezao je »kovač Grubač« (ponekad se naziva samo »Grubač«).³⁶ Isti Grubač urezao je i neke natpise iz Boljuna.³⁷ V. datira ove natpise »oko 1477«, koristeći se podacima iz dubrovačkih izvora;³⁸ natpisi i morfološki pripadaju XV stoljeću. Grubač — kako i V. ističe³⁹ — najvjerojatnije nije pisao predloške nego je samo urezivao natpise. Time se otvara zanimljivo pitanje: tko je davao morfološka obilježja natpisima? Deset natpisa u Boljunima

²⁹ Original u DA u Dubrovniku, bečki popis ćirilskih isprava, br. 1036; usp. Stojan., n. dj., br. 259.

³⁰ Zbornik II, str. 40—1, br. 91, 92.

³¹ Isto, str. 44—5, br. 96.

³² Isto, str. 38—9, br. 89.

³³ N. dj., GZM XVII, 1962, 220.

³⁴ Zbornik II, str. 8—9, br. 50.

³⁵ Isto, str. 46—7, br. 100.

³⁶ Zbornik I, str. 54—59, br. 34—37.

³⁷ Zbornik II, str. 18—9, 22—3, br. 63, 67, 68.

³⁸ N. dj., GZM XV—XVI, 1960—61, 271—3 i GZM XVII, 1962, 209—10.

³⁹ Isto, GZM XVII, 1962, 210.

(od 18 sačuvanih) urezala je ista ruka.⁴⁰ na isti su način oblikovana slova A, B, Д, E, K, M, N, i C; osobito su karakteristična slova: četvrtasto B s produženim vodoravnim potezima, Д s repićima izvedenim u jednom potezu s krajnjim potezima (poput latinskog slova A) i slova E i C s vrlo blagim lukom. Na natpisu br. 70 stoji: »piše dijak Semorađ, usiče kovač Milić«, a na još pet natpisa: »piše Semorađ«, dok se kovač Milić spominje svega na dva natpisa. Najvjerojatnije je »ДНКБ (dijak, pisar) Семораđ« pisao predloške i dao morfološku jedinstvenost bo-ljuskim natpisima.

Pojavom ove savjesno uređene edicije⁴¹ omogućen je temeljit studij bosansko-hercegovačkih natpisa i razvoja bosanske lapidarne ćirilice. Premda su natpisi važan izvor i za povijesni i jezični studij, ograničili smo se na iznošenje paleografskih bilježaka uz njihovo čitanje, s osobitim obzirom na pitanje odnosa pisma isprava i lapidarne ćirilice.

2. J. V r a n a, Kulturnohistorijsko značenje povaljske ćiriliske listine iz godine 1250, *Filologija* br. 3/1962, str. 201—18

Nakon Rešetara, Kosa, Čremošnika i Mošina, problematikom naših najstarijih ćirilskih isprava iz XII i XIII st. bavio se u posljednje vrijeme i Josip Vrana.⁴² U ovoj raspravi V. iscrpno, paleografski, grafijski i jezično analizira Povaljsku ispravu iz god. 1250, u odnosu prema ostalim ćirilskim ispravama iz druge polovice XII i prve polovice XIII st. i raspravlja o mnogim, dosad u literaturi nedovoljno objašnjenim, pitanjima u vezi s njome. Obazire se i na pitanje da li je tada na području srednje Dalmacije bila proširena staroslavenska liturgija. Osvrnut ćemo se na neke važnije zaključke autora.

V. polazi od tačnog stanovišta da je Povaljska ćiriliska isprava iz 1250. zapravo ponešto skraćeni ovjerovljeni prijepis kartulara samostana sv. Ivana u Poveljima.⁴³ Smatra da je Povaljski kartular nastao potkraj XII ili u početku XIII stoljeća. Međutim, sam tekst Povaljske isprave omogućava nešto tačnije datiranje barem jednog dijela isprave, odnosno kartulara. U ispravi se navodi, da je Miroslav bio knez nakon Sebenje, a budući da se Sebenja — kako je već Škrivanić upozorio⁴⁴ — spominje u ispravi o miru između Omišana i Mlečana od 19. VI 1208⁴⁵ kao »comes Sebenna«, to je Miroslav postao knezom najranije 1208, odnosno vladao je nakon 1208.⁴⁶ Dio isprave, uključivši darovnicu Vladinje (red. 1—27), čini cjelinu: darovnica kneza Brečka iz 1184 (1—10), potvrde knezova Sebenje i Miroslava (10—13), darovnice Smolca, Poruge i Vladinje (13—27);⁴⁷ Miroslav potvr-

⁴⁰ Zbornik II, br. 65—66, 69—70, 73—78.

⁴¹ Nije jasno jedino zašto V. na kraju 7. retka kočerinog natpisa čita: TB, kad se na faksimilu ne vidi slovo B, nego samo T od riječi: Т[ВРЪТ]КБ

⁴² J. V r a n a, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, *Radovi Staroslavenskog instituta* 2/1955, 5—57; isti, Tko je pisao najstarije dubrovačke ćiriliske isprave, *Slovo* 6—8/1957, 311—34; isti, Koji je od triju sačuvanih primjeraka originalna isprava Kulina bana, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 4/1961, 73—86.

⁴³ Već je I. Ostojić, *Benediktinska opatija u Poveljima na otoku Braču, Split 1934*, 28, upozorio na to, samo kartular netačno naziva registrom.

⁴⁴ G. Škrivanić, *Jedan stari ćirilski natpis iz XIII veka u Omišu, Istoriski zapisi XIV/1—2, Cetinje 1958*, 270.

⁴⁵ T. S mić i k l a s, *Codex diplomaticus III*, 77—8, br. 67.

⁴⁶ Škrivanić, n. dj., 271, datira vladanje Miroslava »između 1208 i 1235«, kad se u ispravi o miru između Omišana i Dubrovčana spominje »Uelcoslau de Miroslau« (S mić i k l a s, n. dj., III, 434, br. 377. 17. III 1235). Godina 1235 je terminus post quem non, ali je Miroslav mogao prestati da vlada i mnogo prije.

⁴⁷ Najbolje izdanje Povaljske isprave kod Ostojića, n. dj., 28—59.

duje Smolčevu darovnicu, a zajedno sa Sebenjom svjedoči Poruginoj darovnici, što upućuje na zaključak da se to nije zbivalo dugo nakon Miroslavova dolaska na vlast. Najvjerojatnija je dakle pretpostavka, da barem ovaj dio isprave (red. 1—27) čini cjelinu, odnosno da je barem to zajedno uneseno u kartular (kraće vrijeme nakon Miroslavova dolaska na vlast i za, najvjerojatnije tada već, opata Ratka).⁴⁸ Nije isključeno da je čitav dio kartulara koji je vezan uz opata Ratka (red. 1—33) nastao istodobno, što i Vrana iznosi kao mogućnost.⁴⁹ Međutim, to su više ili manje vjerojatne pretpostavke, a sigurno je da datiranje postanka kartulara: »potkraj XII ili na početku XIII st.« treba ispraviti u: u početku XIII st., odnosno nakon 1208.

Nakon što je dodirnuo pitanje, kako je nastajao Povaljski kartular i ukratko izložio sadržaj i pojedine dijelove Povaljske isprave, V. se osvrće i na ćirilski Povaljski natpis. S pravom ispravlja ranije Ostojićevo čitanje⁵⁰ i ističe da u 4. retku lijevo treba čitati: »ЦР(Ъ)К(Ъ)ВЪ«, umjesto »ЦР(Ъ)К(Ъ)БЪI«; na natpisu se doista jasno vidi gornja prečnica i gornji dio stabla slova Ъ. Smatra da poluglas treba transkribirati ako meko jer (Ъ), a ne tvrdo (Ь).

Postavljajući Povaljsku ispravu u paleografski i grafijski odnos prema ostalim ćirilskim ispravama na zapadnom području ćirilice (srednja Dalmacija, Bosna, Zahumlje, Travunja, Dubrovnik, Zeta) iz kraja XII i prve polovice XIII st. — što u literaturi dosad nije bilo uopće urađeno — ističe da njezino pismo »ima najviše zajedničkih crta s kancelarijskim ustavom, a napose s pismom primjerka C Kulinove isprave (tzv. starijeg prijepisa), nadalje s pismom prvoga dijela Ninoslavljeve isprave iz god. 1234 i s pismom lista Đure Kačića iz god. 1276.«⁵¹ Analizirajući ove isprave ističe da se u svima njima javlja četveropotezno, majuskulno B, s blagim usjekom i zavijenim desnim potezom, i tropotezno P. U Povaljskoj ispravi doista dolazi takvo B (na primjer ЧЛЮБЕКЪ, 13) i tropotezno P.⁵² Slično su oblikovana slova B i P i u pismu Đure Kačića, samo je duktus nešto tvrdi i usjek kod slova B prilično izrazit.⁵³ Ovim V. ispravlja mišljenje G. Čremošnika, da se ovakva slova B i P javljaju samo u bosanskim ispravama⁵⁴ i utvrđuje upotrebu četveropotezna majuskulna slova B i tropotezna slova P i izvan bosanskog područja.⁵⁵ Ipak, unatoč važnosti ove konstatacije, ostaje na snazi Čremošnikova metodički važna konstatacija da »tropotezno i četveropotezno slovo P postaje jedna od najzanimljivijih i najkarakterističnijih pojava bosanske ćirilice po tome što ovi neprirodni oblici u Bosni više ne iščezavaju, nego ostaju

⁴⁸ Ostojić, n. dj., 48, zastupa isto mišljenje, ali iz ove cjeline nepotrebno izdavaja Brečkovu darovnicu, i smatra da su potvrde Brečkove darovnice i Smolčeva, Porugina i Vlatinjina darovnica unesene u kartular zajedno na početku XIII st. »na dan sv. Ivana pred knezom Miroslavom«; međutim za to nema potvrde u tekstu isprave, gdje samo stoji da je Miroslav potvrdio Brečkovu darovnicu »НА ДНЪ СТАГО HOANA« (red. 12) i da je, ako se »НА ТЪ ДНЪ« (red. 14) odnosi na isti taj dan odobrio (»ПОХЪАЛНЪ«) Smolčev ulazak u samostan (red. 14) i nije vjerojatno da je baš tada nastao ovaj dio kartulara.

⁴⁹ Vrana, Kulturnohistorijsko značenje..., 203.

⁵⁰ Ostojić, n. dj., 60—66.

⁵¹ Vrana, n. dj., 207.

⁵² Faksimil srednjeg dijela Povaljske isprave kod Ostojića, n. dj., 29.

⁵³ Original u DA u Dubrovniku, bečki popis ćirilskih isprava, br. 986; usp. Stojan., n. dj., br. 32.

⁵⁴ G. Čremošnik, Original povelje Kulina bana, GZM XII, 1957, 206—7.

⁵⁵ I u ruskom ustavnom ćirilskom pismu XIII st. postojala je tendencija za slabljenjem usjeka slova B i odvajanjem desnog poteza od stabla, ali taj desni potez nije nikada u ruskom ustavu dobio onaj blago zavijeni oblik niti je slovo B u cjelini izvedeno laganim i mekim potezima, kao na primjer u starijem prijepisu Kulinove isprave ili u Povaljskoj ispravi (usp. L. V. Čerepnin, Russkaja paleografija, Moskva 1956, 154—5, T. 2, ustav XIII st.).

u životu sve do pada Bosne.⁵⁶ I neki bosanski srednjovjekovni rukopisi imaju veoma izrazito četveropotezno P, tako na primjer Kopitarovo bosansko evanđelje iz početka XV st. i Radosavljev rukopis iz sredine XV stoljeća.⁵⁷

Autor je najviše prostora u raspravi posvetio grafijskoj analizi Povaljske isprave. On razlikuje prvi i drugi dio Povaljske isprave (red. 1—48), koji su prepisani iz kartulara od trećeg dijela (red. 48—52; potvrda svjedoka Blaža i ovjetrovljenje kanonika Ivana) i ističe da njihova grafija, iako se uglavnom podudara »s osnovnim crtama grafije ćirilskih isprava iz kraja XII i prve polovice XIII stoljeća na čitavu zapadnom području ćirilice«,⁵⁸ nije jedinstvena. Uz zajedničke grafijske osobine ćirilskih isprava sa zapadnog područja (pisanje znakova Ъ i e za glasove ě i e i e i za glasovne skupine ja i je, kao produžavanje glagoljske tradicije), V. konstatare da su na grafiju Povaljske isprave utjecale grafija latiničkih spomenika (način pisanja glasovnih skupina ja, je i slova Ъ za glasove Ь i i), s jedne i grafija suvremenih srpskih ćirilskih isprava (pisanje ligaturnih slova ѓ i ѓe s druge strane).

Utjecaj latinske pismenosti na povaljski ćirilski krug autor nalazi i u pisanju slova I u Povaljskom natpisu, koji smatra latinskim majuskulnim I, te u zaobljavanju tzv. i-crtica slova H, M, N, II i III u Povaljskoj ispravi.

Analizirajući Povaljski natpis V. dolazi do zaključka da je, »za razliku od Kulinova natpisa, nastao u sredini, koja se nije bavila prepisivanjem crkvenih knjiga, već se ćirilicom služila samo kod pisanja isprava«,⁵⁹ odnosno da ćirilica nije bila liturgijsko pismo povaljskih benediktinaca. Do istog zaključka, tj. da »povaljski benediktinski manastir nije imao čvrste ćirilске, a ni glagoljske tradicije«⁶⁰ dolazi i analizom grafije Povaljske isprave; upotrebu ćirilice od strane povaljskih benediktinaca pripisuje političkom i kulturnom utjecaju omiških Kačića.⁶¹

S obzirom na jedno od najvažnijih pitanja: kojim je pismom bio pisan Povaljski kartular autor iznosi ne baš uvjerljivu pretpostavku — osniva je na nepravilnoj upotrebi slova Ъ — da je Povaljski kartular bio pisan latinicom, tj. da je ćirilска Povaljska isprava nastala prepisivanjem u cjelini ili barem djelomično latinicom pisanog kartulara.⁶² Premda je sačuvana izvorna građa odviše oskudna da bi se mogli stvarati sigurniji zaključci, ipak mišljenje autora, da su povaljski benediktinci upotrebljavali ćirilicu »samo u sobračaju s domaćim i susjednim omiš-

⁵⁶ Čremošnik, n. dj., 207. Pitarje četveropotezna slova B i tropotezna, odnosno četveropotezna slova P dobilo je osobitu važnost u diskusiji o problemu originala Kulinove isprave (usp. Vrana, Koji je od triju sačuvanih primjeraka originalna isprava Kulina bana?). U svakom slučaju, premda Čremošnikovi izvodi i dalje ostaju vrijedni pažnje, pri rješavanju toga kompliciranog pitanja treba početi i od analize latinskih tekstova na sva tri primjerka Kulinove isprave i ispitati njihov odnos prema ostalim dubrovačkim latinskim ispravama u drugoj polovici XII i prvoj polovici XIII st., kao što je to uradio J. Vrana (n. dj., 76—82); pri tom ne valja izgubiti iz vida činjenicu da je latinski tekst lenjingradskog primjerka pisao dubrovački notar dijakon Marin, pisar suvremenih dubrovačkih latinskih isprava (na primjer mirovni ugovor Dubrovnik sa Stefanom Nemanjom iz 1186, mir Dubrovčana i Kačića 1190, mir Dubrovnik sa humskim knezom Miroslavom iz 1190; Smičićklas, n. dj., II, br. 196, 226, 230) i da je ipak vjerojatnije staro mišljenje da je lenjingradski primjerak najstariji i originalni primjerak Kulinove isprave.

⁵⁷ Faksimili Kopitarova evanđelja uz raspravu J. Šidaka, Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja »crkve bosanske«, Slovo 4—5, 1955, 47—63; faksimil jedne stranice Radosavljeva rukopisa u Napretkovoj Poviesti Bosne i Hercegovine, 817.

⁵⁸ Vrana, n. dj., 210.

⁵⁹ Isto, 205.

⁶⁰ Isto, 215.

⁶¹ Isto, 218.

⁶² Isto, 215.

kim knezovima, eventualno i u internim administrativnim poslovima⁶³ nije uvjerljivo. Ako se i pretpostavi da je Povaljska isprava napisana ćirilicom, da bi se pred omiškim knezovima dokazalo vlasništvo nad samostanskim posjedima, to ne može vrijediti i za Povaljski ćirilski natpis, koji upozorava na širu upotrebu ćirilske pisma. Teško je pretpostaviti da bi povaljski benediktinci postavili nadvratnik s ćirilskim natpisom o jednom tako važnom događaju — na koji se odnosi i temeljni dio Povaljske isprave (iz god. 1184), a za koji možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da je, kao i Povaljski natpis, bio pisan ćirilicom — kao što je Brečkoovo vraćanje samostanskih posjeda, da nisu ćirilsko pismo upotrebljavali u većoj mjeri. Činjenica da splitski kanonik Ivan piše u sredini XIII st. kaligrafskom ćirilskom majuskulom svjedoči o tome da nije neispravno govoriti o izvjesnoj ćirilskoj tradiciji u Splitu, a i u ovom dijelu srednje Dalmacije, gdje su se dodirivali latinički, glagoljski i ćirilski val. Zbog toga se čini vjerojatnijim da je Povaljski kartular bio ipak pisan ćirilskim pismom.

3. G. Čremošnik, Srpska diplomatska minuskula, Slovo 13, Zagreb 1963, str. 119—36.⁶⁴ Benedikta Zelić — Bučan, Bosančica u srednjoj Dalmaciji, Split 1961, str. 32 + table i faksimili.

Obje rasprave odnose se na razvoj ćirilske minuskule; vrijedne su pažnje, osobito Čremošnikove, koja definitivno rješava pitanje ćirilske minuskule te je neophodna za pravilno rješavanje pitanja o kasnijem razvoju ćirilske minuskule XVI-XIX st. (bosančice), a na to se upravo odnosi druga rasprava.

Čremošnikova rasprava je zapravo sinteza njegovih istraživanja o južnoslavenskoj ćirilskoj minuskuli. Iako je M. Rešetar već 1926. i zatim 1933. predlagao termin »ćiriliska minuskula«, mjesto termina »skoropis«, odnosno »kurziv«,⁶⁵ ipak je Čremošnik prvi uveo novu terminologiju u ćirilsku paleografiju: majuskula (ustav), poluminuskula, minuskula, diplomatska minuskula i kurziv, prema terminologiji latinske paleografije, i praktički je primijenio u studijama o bosanskim i humskim srednjovjekovnim ispravama.⁶⁶ Ako se Čremošnikovoj terminologiji dodaju veoma korisne napomene V. Mošina u recenziji Čremošnikova rada o bosansko-humskim ispravama,⁶⁷ onda se pitanje terminologije za pojedine vrste pisma u ćirilskim ispravama XII-XV st. može smatrati riješenim.

U prvom poglavlju, Č. opisuju postanak i razvoj diplomatske minuskule u srpskoj državnoj kancelariji. Ističe da su za postanak nove vrste ćirilske pisma, minuskule, bile odlučne promjene slova, A, B, F, Đ, 3 i K. Proces nastajanja ćirilske minuskule počinje već potkraj XII st. produživanjem stabla slova A izvan srednjeg prostora (već u ćirilskim potpisima na ispravi o miru između Dubrovnika i Stefana Nemanje iz 1186). Slovo A s produženim stablom u donji i gornji

⁶³ Isto, 215.

⁶⁴ Čremošnik je ovu raspravu prvi put objavio 1959. u Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas III. Hrvatsko izdanje razlikuje se donekle tekstovno od njemačkoga; prednost hrvatskog izdanja je u tome, što su unutar teksta otisnuti faksimili karakterističnih slova, dok to u njemačkom izdanju nije urađeno. Usp. veoma povoljnu ocjenu njemačkog izdanja Čremošnikove rasprave od J. Šidaka u Historijskom zborniku XIV, 1961, 360—61.

⁶⁵ M. Rešetar, Libro od mnozijekh razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od god. 1520. Zbornik za ist., jezik i književnost srpskog naroda, XV, Sr. Karlovci 1926, XII; isti, Dubrovački zbornik od god. 1520. Posebna izdanja SKA 100, Beograd 1933, 122.

⁶⁶ G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, GZM u Sarajevu 1948, 103—43; 1949/50, 105—99; 1951, 81—119; 1952, 273—336.

⁶⁷ Historijski zbornik II, 1949, 315—21.

prostor došlo je osobito do izražaja u ćirilskim poveljama dubrovačkog anonimnog notara (1215—54),⁶⁸ a i kod suvremenih pisara u srpskoj kancelariji. Međutim, dok razvoj ćirilskog pisma u dubrovačkoj kancelariji ne možemo pratiti — nakon Anonima, čije pismo ostaje nepromijenjeno čitavih 40 godina, nisu sačuvani nikakvi ćirilski dokumenti iz dubrovačke kancelarije sve do sredine XIV stoljeća — u srpskoj kancelariji to možemo u toku čitava XIII stoljeća. Minuskulno, četvrtasto slovo B pojavljuje se prvi put u dvjema ispravama kralja Vladislava.⁶⁹ Osim slova A i B mijenjaju se u ovim dvjema ispravama i slova K i T: slovo K je već dobilo minuskulni oblik (desni dio odvojen od stabla, najčešće poput dva mala slova C), kao i slovo T (sastoji se iz tri jednako dugačka stabla). Novi minuskulni oblici nisu odjednom bili prihvaćeni, već su se pojavljivali usporedo s majuskulnim oblicima. Kao važnu etapu u formiranju srpske diplomatske minuskule, Č. navodi ispravu kralja Dragutina iz 1281,⁷⁰ kao i dvije isprave, koje su se pripisivale Stefanu Prvovjenčanom, a koje Č. s pravom, s obzirom na paleografske elemente pripisuje Dragutinu,⁷¹ i ističe da su u ovim ispravama definitivno prevladali novi minuskulni oblici slova A, K, B i T, dok su slova D i Z gotovo već dobila oblik iz diplomatske minuskule (D s produženim lijevim potezom i Z bez usjeka na repu, koji je povučen jednim potezom). Definitivni minuskulni oblici nalaze se u Vrhlabskoj ispravi kralja Milutina od 14. IX 1302.⁷² Budući da se već u ovoj ispravi osjeća tendencija produljivanja stabala slova u čitav gornji i donji prostor, Č. ističe da ona predstavlja »definitivan oblik minuskule i ujedno početni korak diplomatske minuskule«. ⁷³ U sredini XIV st. u srpskoj kancelariji, za Stefana Dušana, diplomatska minuskula je već potpuno oblikovana i ističe se finim, sitno izvučenim potezima.

U drugom poglavlju, Č. opisuje širenje diplomatske minuskule u Dubrovnik, Bosnu, Albaniju, Ugarsku, Bugarsku i na dvor turskih sultana. Č. zastupa mišljenje da je srpska diplomatska minuskula prešla u dubrovačku iz srpske kancelarije i odbija Mošinovu pretpostavku da je nova minuskula nastala u dubrovačkoj kancelariji.⁷⁴ U stvari, jedini temelj, a uz to i slabost Č.-ove argumentacije je u tome, što razvoj ćirilске minuskule možemo pratiti u srpskoj kancelariji, dok u dubrovačkoj ne možemo, jer nema sačuvanih ćirilskih dokumenata od sredine XIII do sredine XIV st., i kad se oni ponovo javljaju, pisani su sasvim oblikovanom minuskulom kancelara Jake Krusića. Diplomatska minuskula doživljava u dubrovačkoj kancelariji vrhunac estetskog razvoja za kancelara Ruska Kristiforovića; ona jedva nešto zaostaje za najljepšom diplomatskom minuskulom uopće — logoteta Tvrтка I Vladoja. Kao i mnoga druga nedovoljno jasna pitanja iz ćirilске paleografije, ni ovo, zbog oskudnosti komparativne građe, neće moći da bude definitivno riješeno.

⁶⁸ J. Vrana, Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave, Slovo 6—8, 1957, 311—34, smatra da je dubrovački Anonim ustvari dubrovački latinski notar Paskal (notar 1228—62, ne do 1266, kako Vrana u ovoj raspravi, na str. 318 navodi; dubrovačka isprava od 13. XII jasno ima godinu 1262, pa je tako datirana i u katalogu Čurlice i u Smičiklasovu Codexu, V, 238, br. 743. Ispravu od 19. X 1265, Smičiklas, n. dj., V, 353, br. 840, već piše presbyter Petrus).

⁶⁹ Stojanović, n. dj., 15—16, br. 16 i 18.

⁷⁰ Isto, 32—33, br. 33.

⁷¹ Isto, 3—4, br. 5 i 6. Lako pristupaćni faksimil druge isprave kod M. Tentor, Latinsko i slavensko pismo, Zagreb 1932, 165.

⁷² Isto, 36—7, br. 39.

⁷³ Čremošnik, Srpska diplomatska minuskula, 127.

⁷⁴ Mošin, n. dj. 321.

Ali ipak, čini se da je netačna Č.-ova pretpostavka o prenošenju diplomatske minuskule iz srpske u dubrovačku kancelariju. To bi značilo negirati razvoj ćirilskog pisma u dubrovačkoj kancelariji. Iako o tom razvoju ne znamo ništa, ne treba pretpostavljati da ga nije ni bilo. Čini se da je tačnija pretpostavka da se ćirilsko pismo i u Dubrovniku razvijalo, odnosno da je diplomatska minuskula nastajala u procesu uzajamnog, dubrovačko-srpskog utjecaja.

Č. zatim prikazuje razvoj ćirilске minuskule u bosanskoj kancelariji, u koju diplomatsku minuskulu Tvrtko I unosi oko god. 1376 iz Srbije u vezi s aspiracijama na prijesto Nemanjića. Tvrtkova paleografsko-diplomatička reforma imala je, dakako, izrazito političko obilježje. Premda je diplomatska minuskula u bosanskoj kancelariji nekoliko puta ustupala mjesto majuskuli, ipak se na bosansko-humskom području najtrajnije zadržala. U sredini XV st., za kralja Stjepana Tomaša, diplomatska minuskula bosanske kancelarije pokazuje neka specifično bosanska, tačnije bosansko-humska obilježja.⁷⁵ A u razdoblju od XVI—XIX st. ćirilska minuskula doživljava svoj puni razvoj upravo na bosansko-hercegovačkom području i u susjednoj Dalmaciji.

Srpsku diplomatsku minuskulu nalazimo i u Albaniji, gdje se, kao rezultat Dušanovih osvajanja, održala sve do početka turske vlasti u drugoj polovici XV stoljeća. Prodrla je i u ugarsku državnu kancelariju,⁷⁶ a na dvoru turskog sultana i u kancelarijama turskih feudalaca uveliko se upotrebljavala. Na kraju Č. opisuje razvoj diplomatske minuskule u Bugarskoj, na temelju razvoja ćirilskog pisma u Rumunjskoj, gdje su diplomatsku minuskulu prenijele iz Bugarske, nakon njezina pada pod tursku vlast potkraj XIV st., izbjeglice; ističe da se bugarska diplomatska minuskula mnogo razlikuje od srpske i da pokazuje neke specifičnosti.

Čremošnikova upravo uzorna rasprava — upotpunjuju je i korisni faksimili⁷⁷ — važna je i za rješavanje pitanja bosančice. Rijetko je o kojem paleografskom pitanju izrečeno toliko sasvim suprotnih, i najčešće netačnih, mišljenja, kao o bosančici, a često su na raspravljanje o tom pitanju utjecali i neznanstveni razlozi. Postoji više razloga nesporazuma oko bosančice:

- 1) terminološko prilaženje: postojanje bosančice, kao jedne varijante ćirilске minuskule, uvjetovano je postojanjem termina »bosančica« u prošlosti.⁷⁸

⁷⁵ Za ćirilski ugovor između kralja Stjepana Tomaša i trogirskog kneza Nikole od 3. II 1449 (faksimil kod Mošina Ćirilski rukopisi II, br. 133) Čremošnik kaže da je pisan »autohtonom bosanskom diplomatskom minuskulom« (Bosanske i humske povelje, GZM 1949/50, 188) na koju su vjerojatno utjecale humske i dubrovačke isprave, što je tačno, jer na primjer diplomatska minuskula spomenute isprave Stjepana Tomaša iz 1449. pokazuje upravo iznenađujuću sličnost s humskom diplomatskom minuskulom, kakvom nešto ranije piše dijak Ivan (na primjer isprava Radosava Pavlovića od 31. I 1437; faksimil kod Čremošnika, GZM 1951, 107), pa se u prvi mah čini kao da je obje isprave pisao isti dijak i tek se pažljivijom analizom utvrđuje da se radi samo o velikoj sličnosti i o nesumnjivom bosansko-humskom uzajamnom paleografskom utjecaju.

⁷⁶ Prema grafijskim i jezičnim obilježjima ćirilске isprave Matijaša Korvina od 2. XI 1465 (Stojanović, n. dj., II, 409—10, br. 1020) ćirilska diplomatska minuskula došla je u ugarsku kancelariju iz bosanske kancelarije.

⁷⁷ U hrvatskom izdanju omaškom su međusobno zamijenjene legende ispod slika 9 i 10: na sl. 9 je isprava kralja Tvrtka iz 1388, logoteta Vladoja (Stojanović, n. dj., br. 88), a na sl. 10 Ruskov koncept dubrovačkog pisma vojvodi Radiću (Stojanović, n. dj., br. 136).

⁷⁸ Izvrstan primjer čisto terminološkog prilaženja pitanju bosančice, bez pokušaja bilo kakve paleografske analize, jest rasprava P. Kolenđića, »Bosančica«, »bosansko-hrvatska ćirilica« i Dubrovčani, Bosanska Vila XIX, 1904, br. 19/20, 349—51 (pristupačno izdanje u zbirci Kolendićevih radova, koju je pod naslovom Iz starog Dubrovnika, u redakciji M. Pantića, izdala Srpska knjiž. zadruga 1964). Budući da u izvorima XV—XVIII st. nije našao naziv »bosančica«, zaključio je da bosančica nikada nije postojala.

Budući da se u izvorima ćiriliska minuskula (bosančica) naziva i srpskim i hrvatskim i bosanskim pismom,⁷⁹ očito je da se na osnovu samih termina ne mogu stvarati zaključci. Različiti nazivi za ćirilsku minuskulu ne označavaju različite paleografske tipove, već samo svjedoče o upotrebi ćirilskog pisma, osobito ćirilске minuskule i kod Srba i kod Hrvata i, najviše, u Bosni.

2) pokušaj etničkog fiksiranja ćirilске minuskule i njezine varijante, bosančice⁸⁰

3) pokušaj konfesionalnog vezivanja ćirilске minuskule (bosančice).⁸¹

Svim ovim načinima prilaženja problemu bosančice nedostajalo je ono najvažnije: paleografska i grafijska analiza izvornog materijala.⁸² Osim Čremošnikovih rasprava o ćirilskoj minuskuli do XV st., iz obilja literature o bosančici moguće je izdvojiti samo neke radove, koji i danas zadržavaju svoju znanstvenu vrijednost. To su ranije spomenuti radovi M. Rešetara o Dubrovačkom zborniku iz 1520,⁸³ zatim rasprava Vj. Štefanića o Ledesminu katekizmu iz 1583⁸⁴ i radovi V. Mošina o poljičkoj ćirilici.⁸⁵ Dobar je i prikaz razvoja ćirilskog pisma u Enciklopediji Jugoslavije od Đ. Sp. Radojčića.⁸⁶ Navedeni radovi su temelj za daljni studij problema ćirilске minuskule XVI—XIX st. (bosančice).

Prema tome, naziv bosančica različito je tumačen u literaturi. Rezultat terminološkog prilaženja bilo je najčešće njegovo odbacivanje uz obrazloženje, da ga je stvorio Č. Truhelka.⁸⁷ Ukoliko je taj naziv bio u literaturi prihvaćen, nije postojala suglasnost o tome, kakvom ga tipu ćirilskog pisma treba dati.

Razvoj ćirilskog pisma, koje se na južnoslavenskom području, osim u srpskim zemljama, upotrebljavalo u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Dubrovniku i Pounju je jedinstveni proces, ali je ono na pojedinim područjima i u različitim razdobljima imalo i svojih osobitosti. Zadatak je paleografske i grafijske analize upravo taj da utvrdi i precizira te specifičnosti pojedinih vrsta južnoslavenske ćirilice.

J. Vrana je, govoreći o ćirilskim ispravama iz kraja XII i prve polovice XIII st., područje srednje Dalmacije, Bosne, Zahumlja, Travunje (s Dubrovnikom) i Zete — s obzirom na grafiju isprava — nazvao s pravom »zapadnim područjem

⁷⁹ Srpskim pismom bosančicu (tiskanih knjiga) naziva na primjer M. Divković (Enc. Jug. 2, 628); u dodatku Poljičkom statutu iz god. 1665. ćiriliska minuskula se naziva »arvackim« pismom (F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, 1928, 160), dok se za jednu ćirilsku ispravu Petra Kružića iz god. 1530. kaže da je bila pisana »bosnensibus literis« (E. Laszowski, Monumenta habsburgica I, MSHSM 35, Zagreb 1914, 397; unozorio M. Hadžijahić, Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und in der Herzegowina, Südost-Forschungen XXI, 1982, 176—7, bilj. 19); god. 1538. Francuz Vilim Postel (Postellus) naziva ćirilsku minuskulu »srpskim ili bosanskim pismom« (usp. Vj. Štefanić, Jakov Ledesma i njegov »Nauk karstianski« (1538), XXVIII, bilj. 34).

⁸⁰ Pokušaj takvog neodrživog etničkog vezivanja južnoslavenske ćirilске minuskule nalazimo u raspravi B. M. Nedeljkovića, O »bosančici«, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XXI, 1955, 271—84.

⁸¹ M. Tentor je na primjer pisao o bosančici: »Da je bosančica vezana za katolicizam, vidi se i odatle, što su i katolički Albanci pisali njome, premda im je srpska ćirilica bila geografski bliže« (Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 827), što je, dakako, potpuno promašeno.

⁸² Djelatnost inače veoma zaslužnog Č. Truhelke na području ćirilске paleografije obilježava upravo taj nedostatak paleografskog kriterija.

⁸³ Iz godine 1926 i 1933.

⁸⁴ Štefanić, n. dj., osobito XVII—XXI i XXVII—XXVIII, gdje govori o grafiji i pismu Ledesmina katekizma.

⁸⁵ V. Mošin, Poljičke konstitucije iz 1620 i 1688 godine, Radovi Staroslavenskog instituta 1, Zagreb 1952, 175—206, isti, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I—II, Zagreb 1952—55 (osobito str. 10 i 13—14, I sv., opis rukopisa).

⁸⁶ Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, 626—32: Ćirilica.

⁸⁷ Nedeljković, n. dj., 278 i dalje. Iako je to nebitno za studij pitanja ćirilске minuskule (bosančice) može se spomenuti da termin »bosančica« nije Truhelkin. M. Hadžijahić, n. dj., 176—7, bilj. 19 navodi primjere upotrebe tog termina znatno prije Truhelke, koji ga je samo popularizirao, ponekad u obliku »bosančica«, ponekad u obliku »bosanica«.

ćirilice«.88 I u kasnijim razdobljima imaju ćirilski spomenici zapadnog područja neka zajednička obilježja: tako se na primjer bosanska lapidarna ćirilica XIV—XVI st. ističe morfološkom i grafijskom jednostavnošću, čistim narodnim jezikom; bosanski rukopisni kodeksi XIV i XV st. razlikuju se grafijski i jezično (upotreba slova Ꞥ, ikavski refleks znaka Ꞥ) od ostalih ćirilskih rukopisa; ikavski refleks Ꞥ prodire i u bosanske isprave XIV i XV st. itd. Upravo zbog zajedničkih morfoloških, a osobito grafijskih i jezičnih obilježja može se, dakle, unutar jedinstvene južnoslavenske ćirilice, govoriti o ćirilici zapadnog područja.

U okviru ćirilice zapadnog područja, naziv bosančica treba ograničiti na ćirilsku minuskulu XVI — XIX st.; ona se definitivno oblikuje u XVII stoljeću. Dakako, sam termin »bosančica« sasvim je sporedan. Može se zamijeniti i nekim drugim terminom. Rešetar je za ćirilsku minuskulu zapadnog područja (on je naziva »skoropis«), suprotstavljajući se terminu bosančica, kao netačnom, predlagao naziv »zapadna ćirilica« i pri tom se poziva na Jagića.89 Štefanić je naziva »skoropisna ćirilica ili bosančica«.90 Mošin za poljičku ćirilsku minuskulu upotrebljava naziv »bosančica«.91 Ali je temelj ovim različitim nazivima bilo uvijek uočavanje nekih zajedničkih obilježja ćirilске minuskule zapadnog područja. Prema tome, termin bosančica, oko koje je bilo najviše nesporazuma, prestaje da bude problematičan, ako se paleografski i grafijski precizira. Može se ostati kod naziva bosančica, jer on već ima određenu tradiciju u literaturi, ali ga treba upotrebljavati samo kao naziv za zapadnu varijantu jedinstvene južnoslavenske ćirilске minuskule i to u razdoblju od XVI—XIX stoljeća.

Bosančica se razvila iz bosansko-humske diplomatske minuskule XIV i XV stoljeća. Postepeno, u toku XVI st., usporedo s njezinim širenjem izvan bosansko-humskog okvira (na primjer u Pounje i srednju Dalmaciju), nastaje izvjesno mijenjanje dotle morfološki prilično jedinstvene ćirilске diplomatske minuskule. Osim toga, ćirilska minuskula ograničava se uglavnom na područje Bosne i Hercegovine, srednje Dalmacije, Dubrovnika, Boke Kotorske i, donekle, Crne Gore (svoj termin »zapadna ćirilica« Rešetar je osnivao upravo na ovom geografskom elementu). U Pounju se ćirilska minuskula već u XVI st. morfološki i jezično približava tipu bosančice XVII stoljeća.92 U Poljicima takav conspectus generalis imaju neki rukopisi već potkraj XV stoljeća.93 Podrijetlo ove ćirilске minuskule (bosančice) iz nekadašnje diplomatske minuskule jasno je na prvi pogled. To vrijedi i za testament R. Vladišića (prijepis iz 1448).94 Dubrovački Libro od mnozijek razloga (iz 1520) zanimljiva je prijelazna faza između diplomatske minuskule XIV—XV st. i kasnije ćirilске minuskule (bosančice).95

U XVII st. bosančica je definitivno oblikovana: struktura pojedinih slova nije se bitnije promijenila u odnosu na njihov oblik u diplomatskoj minuskuli XV st.: slovo A ima produženo stablo, B je minuskulno, položeno, B je uvijek minuskulno, četvrtasto, Д ima oblik, ponešto izmijenjen iz diplomatske minuskule, K

88 V r a n a, Kulturnohistorijsko značenje... 210—12.

89 R e š e t a r, Dubrovački zbornik od god. 1520, Beograd 1933, 122—3.

90 Š t e f a n i ć, n. dj., XXVII.

91 Na mjestima navedenim u bilj. 85.

92 Usp. faksimile kod M o š i n a, Ćirilski rukopisi JA II, sl. 139—41.

93 Isto, sl. 161 (rukopis Poljičkog statuta iz kraja XV st.).

94 Faksimil uz raspravu S. I v š i ć a, Hrvatski ćirilski testament Radoslavca Vladišića iz god. 1436 u prijepisu iz god. 1448, Časopis za hrvatsku poviest I/1—2, Zagreb 1943, 83—7.

95 Faksimil rukopisa pojedinih pisara uz Rešetarovo izdanje Dubrovačkog zbornika, 1926 (zanimljivi su osobito pisari A i B).

ima oblik dva konsekutivna slova C, N je minuskulno s vodoravnim poprečnim potezom. Ali zato je opći izled bosančice temeljito drukčiji od izgleda diplomatske minuskule: slova A, Д, H, § ne prelaze toliko više u gornji, odnosno donji prostor, dok su temeljni dijelovi slova veći nego u diplomatskoj minuskuli; duktus slova ni izdaleka više nije onako precizan, izveden finim, tankim perom; potezi su u ćirilskoj minuskuli XVII st. čvršći, oštriji. Kurzivnih elemenata ima u XVII st. relativno malo, dok su češći u XVIII stoljeću. Grafija je jednostavna, redovito se upotrebljava slovo Ꞥ, nema ligaturnih slova Ꞥ i Ꞥ;⁹⁶ jezik je čisti narodni, pa to upozorava da se pretežno upotrebljavala u svakodnevnom životu, zbog čega se doista može nazvati pučkim pismom. Njezin opći izgled — najkarakterističniji je tip bosančice čvrstoga, oštrog duktusa⁹⁷ — sasvim se razlikuje od suvremenog ćirilskog poluustava i poluustava s brzopisnim elementima iz crkvenih krugova.⁹⁸

Cilj je ovih napomena bio da upozori na neka neriješena pitanja o razvoju ćirilске minuskule. Bit će svakako potrebno analizom izvorne građe (osobito u Arhivu JAZU u Zagrebu i u Državnom arhivu u Dubrovniku) utvrditi morfološke i grafijske varijante bosančice, na pojedinim područjima i u različitim razdobljima.

Rasprava B. Zelić-Bučan vrijedna je pažnje u prvom redu zbog toga što donosi mnogo novih, potpuno nepoznatih podataka o upotrebi bosančice u srednjoj Dalmaciji. Rasprava je rađena na temelju arhivske građe i vrijedan je prilog poznavanju razvoja bosančice u cjelini. Teoretska izlaganja o podrijetlu bosančice, međutim, ne mogu se u cjelini prihvatiti. Autor smatra bosančicu »danas već mrtvim hrvatskim nacionalnim pismom«.⁹⁹ Na istom mjestu bosančicu naziva hrvatskom ćirilicom i njezin postanak povezuje sa »sredovječnim bosanskim pisanim i kamenim spomenicima XII—XIV stoljeća«, što ne objašnjava preciznije; trebalo je uzeti u obzir Čremošnikove rezultate, bez kojih se ne može znanstveno govoriti o razvoju ćirilске minuskule. Dakako, ove napomene nipošto ne znače, da ne treba ćirilsku minuskulu smatrati uveliko i hrvatskim pismom, ali ne genetički. Upravo podaci, izneseni u ovoj raspravi dragocjeni su zbog toga što dokazuju da se bosančica (ćirilska minuskula) uveliko upotrebljavala baš kod Hrvata u Dalmaciji i da je bila široko rasprostranjena među hrvatskim pukom. To je znanstveni rezultat ove rasprave. Bosančica je bila veoma proširena u srednjoj Dalmaciji, od Zadra do Neretve, osobito od XVII—XIX stoljeća. Najviše dokumenata pisanih bosančicom potječe s područja splitske i makarske biskupije (XVII—XIX st.). Mnogo korisnih podataka autor donosi u poglavlje o morfološkim i pravopisnim obilježjima bosančice na području srednje Dalmacije, što upotpunjuje dosad poznate podatke o grafijskim obilježjima ćirilice zapadnog područja. Veliku praktičnu vrijednost

⁹⁶ O grafiji poljičke bosančice usp. kod Mošina, na mjestima navedenim u bilj. 85.

⁹⁷ Na primjer kod Mošina, Ćirilski rukopisi II, sl. 149—52.

⁹⁸ Nedeljković, n. dj., 278, da bi dokazao, kako nema nikakve razlike između bosančice i ćirilskog pisma izvan zapadnog ćirilskog područja (Srbija, Vojvodina), a to je jedan od temelja autorova izlaganja, citira Mošina, Ćirilski rukopisi II, br. 99, 110, 111, 113, 117, 119, 121 i ističe da se ovdje nalaze ista ona slova, kao i u bosančici (B, K, T, B). Bez obzira na to, što na primjer četvrtasto B nije specifikum bosančice — četvrtasto slovo B nalazimo na primjer u ruskom poluustavu XV st. (usp. Č e r e p n i n, n. dj., 244) — Ovi primjeri dokazuju već svojim općim izgledom upravo suprotno: golemu razliku prema ćirilskoj minuskuli zapadnog tipa. Sam Mošin za br. 99 kaže: poluustav srpske redakcije (potkraj XVI st.), za br. 110—111: poluustav XVII st. s brzopisnim elementima. Potrebno je ove primjere, na koje se poziva Nedeljković, usporediti s tipičnom bosančicom XVII st. (kod Mošina br. 144, 145, 147, 149, 150) i XVIII st. (Mošin, br. 151, 163, 164) pa da na prvi pogled bude jasna razlika između bosančice, kao jednog tipa ćirilске minuskule i crkvenog poluustava i crkvenog brzopisa, kao drugog tipa ćirilске minuskule.

⁹⁹ B. Zelić—Bučan, Bosančica u srednjoj Dalmaciji, Split 1961, 7.

ove rasprave upotpunjuje više priloga, kao karta srednje Dalmacije s označenim lokalitetima, gdje je zasljedočena upotreba bosančice, zatim pregled oblika dalmatinske bosančice XV—XVIII st. i 30 faksimila rukopisne bosančice.¹⁰⁰

Tomislav Raukar

CHARLES VERLINDEN, L'ESCLAVAGE DANS L'EUROPE MEDIUMÉVALE, Tome premier, Brugge 1955, str. 930.

Mada je propašću Rimske imperije propao i robovlasnički sistem, ropstvo se zadržalo tokom čitavog srednjeg veka, pa i kasnije, ali ne u klasičnom obliku. To ropstvo je uvek bilo privlačna tema za mnoge istraživače, pa je o njemu dosta pisano i kod nas i na strani. Na tom polju se naročito istakao Charles Verlinden, koji je koristeći građu iz svih značajnijih evropskih arhiva, prvenstveno španskih, francuskih i italijanskih, pokušao da zradi sistematski pregled ropstva u srednjevekovnoj Evropi. Rezultat tog njegovog rada je vrlo opširna studija: *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, gde uključuje i rezultate do kojih je došao u svojoj raspravi *Esclavage du Sud-Est et de l'Est Européen in Espagne a la fin du Moyen Age* (*Revue historique du Sud-Est Européen* XIX/2, 1942, Bukurešt 1943).

Da bi izlaganje bilo potpunije, on polazi od ropstva u poslednjim decenijama Rimske imperije, gde ističe prelaz od robovlasničkog sistema ka kolonatu i postepeno nas preko vizigotske države uvodi u ustanovu srednjevekovnog ropstva. Studiju je podelio na dve knjige: prvu, koja obuhvata ropstvo na teritoriji današnje Španije i Portugalije, zatim Italije i još nekih zemalja koje su održavale trgovačke veze sa tim zemljama, i drugu koja govori o ropstvu u srednjevekovnoj Francuskoj. Na kraju knjige nalazi se prilog od četrdeset dokumenata uzetih uglavnom iz arhiva u Barceloni i Marselju, a odnose se na trgovinu robljem u tim gradovima.

Govoreći o ropstvu u vizigotskoj državi, na čijem se zakonodavstvu, naročito kad je u pitanju ropstvo, bazira i zakonodavstvo srednjevekovne Španije, autor iznosi osnovne momente karakteristične za srednjevekovno ropstvo uopšte. Kao osnovni izvor za ropstvo u vizigotskoj državi navodi rat, a pored toga i niz drugih — nasilno hvatanje i prodavanje u ropstvo, ropstvo za dug, zbog nemoralnog života, prodavanje dece od strane roditelja, dobrovoljno stupanje u ropstvo, udaja i ženidba s robom i ropkinjom, što je bilo mnogo ređe, i drugo.

Govoreći o ropstvu u hrišćanskom svetu do XII veka, gde obuhvata Španiju, Portugaliju, Navaru, Aragon i Kataloniju, autor ističe da su za roblje u tim zemljama važili isti zakoni kao u vizigotskoj državi. Posebnu pažnju posvećuje trgovini robljem, koja je u tim krajevima bila vrlo živa. Centri trgovine bili su

¹⁰⁰ Nakon što je ovaj tekst već bio predan redakciji, izašla je rasprava A. Mladenovića, Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice, *Književnost i jezik* XII/1965, br. 3, 53—66, Beograd 1965. Autor nastoji da potkrijepi mišljenje koje je 1955. iznio B. M. Nedeljković, O »bosančici«, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XXI, 271—84, Beograd 1955, tj. da ne postoji razlika između ćirilske minuskule ili tzv. bosančice u zapadnom ćirilskom području (Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Dubrovnik, Boka Kotorska, Crna Gora) i ćirilske minuskule u njezinu istočnom području (Srbija, Vojvodina). Autorov metodički postupak nije, međutim, u cjelini prihvatljiv, a time ni rezultati spomenute rasprave, na koju ćemo se iscrpnije osvrnuti u idućem svesku HZ-a.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB